

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.34>**Олег Радченко,**

канд. юрид. наук,

керівник апарату

Київського апеляційного суду

ПРАВО ГРОШОВОГО ОБІГУ ЯК ПІДГАЛУЗЬ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

У статті автор зазначає, що правове регулювання обігу національної та іноземної валюти має здійснюватися в рамках галузі фінансового права за допомогою права грошового обігу. Право грошового обігу, виступаючи як підгалузь фінансового права, є сукупністю фінансово-правових норм, які регулюють суспільні відносини, що складаються в ході фінансової діяльності держави, спрямованої на планомірну організацію процесу руху грошових коштів у готівковій і безготівковій формі, виражених у національній або іноземній валюті.

У загальну частину права грошового обігу віднесено норми, що визначають: 1) такі основні поняття, як: «гроші», «валюта», «грошова система», «грошово-кредитна» і «валютна політика» та ін.; 2) принципи побудови грошової системи; 3) правові форми та методи регулювання відносин, пов'язаних з обігом національної та іноземної валюти; 4) правила визначення валютних курсів; 5) норми, які закріплюють правовий статус суб'єктів права грошового обігу, зокрема повноваження Національного банку України з емісії грошових знаків, правовий статус органів та агентів валютного контролю, а також правовий статус інших суб'єктів; 6) види та форми фінансового контролю за обігом грошових коштів; 7) відповідальність за порушення законодавства України про порядок обігу грошових коштів.

Особлива частина права грошового обігу складається із двох інститутів: інституту грошового обігу у звичному значенні цього слова й інституту валютного регулювання.

В Україні сформувався необхідний масив нормативно-правових актів, що дозволяє виділити право грошового обігу як самостійну підгалузь фінансового права. Безперечно, система джерел права грошового обігу ще значною мірою розрізнена і неоднорідна, що зумовлено входженням у неї актів різної юридичної сили. У цьому відношенні право грошового обігу програє таким кодифікованим підгалузям фінансового права, як бюджетне та податкове право. Тим часом і в зазначених правових утвореннях досить довго існувала подібна проблема. Так, можна лише відзначити, що ще до 2010 р. не існувало єдиного Податкового кодексу України, а правове регулювання податків здійснювалося окремими законами України. На наш погляд, у зв'язку з цим може бути поставлено питання про систематизацію нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, які належать до предмету права грошового обігу.

Ключові слова: грошовий обіг, грошова система, грошові фонди, іноземна валюта, національна валюта, готівкові розрахунки, безготівкові розрахунки, емісія, грошово-кредитна політика.

Постановка проблеми. Фінансове право, виступаючи як галузь права, має власний предмет, метод правового регулювання і систему. Під системою фінансового права необхідно розуміти об'єктивно зумовлену системою фінансових відносин внутрішню її будову, об'єднання і розташування фінансово-правових норм у певній послідовності. Побудова системи фінансового права має бути науково обґрунтованою і відповідати потребам розвитку суспільних відносин, що становлять предмет фінансового права, аби повною мірою відповідати тенденціям, а багато в чому і визначати вектор розвитку таких відносин і фінансового законодавства.

|| **Мета статті** – обґрунтувати право грошового обігу як підгалузь фінансового права.

Виклад основного матеріалу. Правові питання регулювання грошового обігу аналізувалися у працях Л.К. Воронової, Є.О. Алісова, О.П. Орлюк, О.А. Костюченко, Д.О. Гетьманцева, І.Б. Заверухи, В.К. Шкарупи, М.П. Кучерявенка, О.О. Качана, В.В. Козюка, Н.І. Костіна, Т.А. Латковської, А.О. Монаєнка, М.І. Савлука, А.О. Селіванова та ін.

Система фінансового права передбачає наявність певних елементів, сукупність яких і становить внутрішню будову такої системи. Усередині системи елементи знаходяться в узгодженій єдності та постійно взаємодіють один з одним, забезпечуючи тим самим належне функціонування всієї системи. Елементи системи фінансового права утворюються фінансово-правовими нормами, що групуються у відносно відособлені інститути

та підгалузі на основі єдності предмета їх правового регулювання. Необхідно зазначити, що предмет правового регулювання названих елементів повністю входить у предмет відповідної галузі права, зачіпаючи лише певну відносно відокремлену її частину.

Одним з основних елементів системи фінансового права є фінансово-правовий інститут, який становить певну групу фінансово-правових норм, що регулюють однорідні відносини, які входять у предмет галузі фінансового права. Будь-який інститут фінансового права, будучи взаємопов'язаним з іншими галузевими інститутами, одночасно зберігає відносну самостійність щодо них. Інститути фінансового права можуть складатися з підінститутів, які утворюються фінансово-правовими нормами, що регулюють менше за обсягом коло суспільних відносин, які входять у предмет фінансово-правового інституту.

Підгалузь – це більший елемент системи права, що включає в себе кілька інститутів. Виділення підгалузей зумовлено наявністю великого масиву норм, які регулюють відносно відокремлені відносини, що входять у предмет галузі права, а також важливістю цих норм для всієї галузі як цілісного утворення.

Традиційно в системі фінансового права виділяють дві підгалузі: бюджетне і податкове право. Тим часом основною тенденцією розвитку вчення про систему фінансового права останніх років стало виділення ще цілого ряду підгалузей, таких як: підгалузь фінансового контролю, облікове право, право грошового обігу, а також ряд інших.

На наш погляд, фінансово-правове регулювання обігу національної та іноземної валюти має здійснюватися в рамках єдиного правового утворення всередині галузі фінансового права.

Предметом правового регулювання інститутів грошового обігу та валютного регулювання виступають суспільні відносини, пов'язані з обігом грошей, які виступають в одному випадку у формі національної валюти України, а в іншому – у формі іноземної валюти.

Найчастіше віднесення тих та інших норм до одного із двох інститутів виявляється складним. Так, наприклад, норми, що регулюють порядок встановлення валютних курсів, належать до обох інститутів, оскільки курс української гривні визначається щодо курсу іноземної валюти, а отже, зачіпаються як питання обігу національної валюти, так і питання валютного регулювання.

Крім того, основною метою валютного регулювання є захист грошової системи

країни. Така захисна функція проявляється у встановленні правил, спрямованих на зниження відтоку грошей за кордон, захисту національної валюти шляхом обмеження сфери обігу іноземної валюти тощо. Таким чином, валютне регулювання виступає одним із напрямів регулювання грошового обігу.

Говорячи про близькість «грошового обігу» і «валютного регулювання», необхідно відзначити їх пов'язаність із банківською системою загалом, а також роль Національного банку України в регулюванні грошових відносин зокрема. Так, відповідно до ст. 7 Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. № 679-XIV Національний банк визначає та проводить грошово-кредитну політику; монопольно здійснює емісію національної валюти України й організує готівковий грошовий обіг; виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування; встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів і майна; регулює діяльність платіжних систем і систем розрахунків в Україні, визначає порядок і форми платежів, у т. ч. між банками; здійснює відповідно до визначених спеціальним законом повноважень валютне регулювання, визначає порядок здійснення операцій в іноземній валюті, організовує і здійснює валютний нагляд за банками, а також небанківськими фінансовими установами й операторами поштового зв'язку, які отримали ліцензію на здійснення валютних операцій.

Крім того, Національний банк України в межах своєї компетенції видає загальнообов'язкові нормативно-правові акти. Нині в Україні правове регулювання грошового обігу, особливо щодо питань обігу національної валюти, здійснюється переважно на основі підзаконних нормативних актів, що видаються Національним банком України.

Тим часом для інших підгалузей та інститутів фінансового права така роль Національного банку України у правовому регулюванні не настільки характерна. Це стосується, зокрема, бюджетного і податкового права. Так, наприклад, у бюджетному праві роль Національного банку України фактично обмежена обслуговуванням рахунків бюджетів, а в податковому – статус Національного банку як суб'єкта податкових відносин практично не розглядається.

Така роль Національного банку зближує «грошовий обіг» із фінансово-правовим інститутом банківської діяльності. Водночас ми не вважаємо, що «це утворення входить

до складу фінансового права через банківське (публічне) право». Питання про визначення предмета банківського права є окремою проблемою, що не входить у предмет цього дослідження. Тим часом у подальшій аргументації ми будемо виходити з того, що предметом публічного банківського права, тобто тієї частини, яка входить до складу фінансового права, є суспільні відносини, що виникають у процесі державного регулювання банківської діяльності. Отже, предмет банківського права обмежується лише питаннями організації грошового обігу у сфері банківської діяльності. Водночас предмет «грошового обігу» також включає в себе відносини, що виходять за рамки банківської діяльності, наприклад, відносини, які стосуються розрахунків серед населення без посередництва фінансових установ. Таким чином, як банківське право не обмежується питаннями, пов'язаними із грошовим обігом, так само і «грошовий обіг» не обмежується регулюванням відносин, пов'язаних із рухом грошових коштів у процесі здійснення банківської діяльності.

По-друге, ми вважаємо, що в зазначене правове утворення мають входити також норми, які регулюють розрахункові відносини, оскільки саме розрахунки опосередковують рух грошових коштів. Як зазначає Н.І. Хімічева, у процесі функціонування фінансової системи здійснюються грошові платежі та розрахунки, тобто використовуються грошова система. Ці платежі та розрахунки проводяться як у безготівковій формі, так і з використанням готівкових грошових знаків [2, с. 703].

О.П. Орлюк зазначає, що однією з невід'ємних складових частин публічної фінансової діяльності є діяльність у сфері організації та регулювання грошового обігу в державі, формування грошової системи, визначення правового режиму національної валюти, проведення грошових реформ тощо [1, с. 650].

Грошовий обіг – це рух грошових коштів у процесі обслуговування економіки й соціальної сфери життя суспільства. У фаховій літературі грошовий обіг розглядають як сукупність платежів, сукупність рухів грошової форми вартості у вигляді готівки та безготівкових розрахунків у процесі відтворення (виробництва, розподілу, обміну і споживання); як обіг законних платіжних засобів (банкнот, розмінної монети), що обслуговують потреби економіки; як постійний рух коштів, який охоплює сферу випуску (емісії) грошей НБУ та передачі їх у каси банків, а також подальше переміщення грошей у каси підприємств, установ,

організацій, розрахунки з населенням, здійснення ним платежів і внесків зі зворотним рухом до НБУ [1, с. 650].

Однак не всі розрахункові відносини належать до предмету фінансового права, а лише ті, які будуються на основі методу «влади і підпорядкування». Розрахункові відносини, засновані на рівності сторін, належать до предмету цивільного права і не включаються до складу зазначеного правового утворення.

По-третє, фінансово-правові норми, що регулюють відносини у сфері грошового обігу, належать до Особливої частини фінансового права.

Як відомо, в Загальну частину включаються норми, які є загальними для всієї галузі права. Такі норми відображають однорідність предмета правового регулювання і мають важливе системоутворююче значення. У науці фінансового права до Загальної частини традиційно відносять положення, що закріплюють основні поняття і принципи, правові форми і методи здійснення фінансової діяльності, статус суб'єктів фінансового права, форми, види і методи фінансового контролю, а також деякі інші положення.

Фінансово-правові норми, які регулюють відносини у сфері грошового обігу, можуть бути підставою для виникнення правовідносин. Для прикладу можна згадати про розрахункові правовідносини, що виникають із приводу й у зв'язку зі здійсненням розрахунків.

Для вирішення питання про виділення того чи іншого правового утворення як підгалузі в теорії права застосовуються ті ж критерії, що й для виділення галузей, а саме: предмет правового регулювання; метод правового регулювання; система права; наявність сформульованої відокремленої нормативно-правової бази.

Серед названих критеріїв предмет і метод правового регулювання є визначальними для виділення підгалузі.

Оскільки право грошового обігу визнається нами підгалуззю фінансового права, то її предмет повинен повністю входити у предмет галузі і водночас бути достатньою мірою відокремленим від предметів інших підгалузей та інститутів фінансового права.

Оскільки право грошового обігу є підгалуззю фінансового права, його метод не може бути відмінним від методу фінансового права. Таким чином, метод права грошового обігу становить метод владних приписів. У праві грошового обігу владні приписи мають переважно організаційний характер. Такі приписи переважно виходять від фінансових органів держави (наприклад,

Національного банку України), з якими інші учасники відносин не знаходяться в адміністративній залежності (підпорядкованості). Крім того, метод права грошового обігу характеризується переважною імперативністю, що визначає нерівність сторін зазначених відносин.

Система права грошового обігу є науково обґрунтованим угрупованням фінансово-правових норм, що регулюють порядок руху грошових коштів. Грунтуючись на аналізі норм, які входять у предмет правового регулювання права грошового обігу, ми дійшли висновку про необхідність виділення Загальної та Особливої частин права грошового обігу. Такий поділ пояснюється наявністю об'єктивно існуючої групи норм, загальної для інших відносин, що регулюються правом грошового обігу.

На наш погляд, до Загальної частини права грошового обігу входять норми, які визначають:

- такі основні поняття, як: «гроші», «валюта», «грошова система», «грошово-кредитна» і «валютна політика» та ін.;
- принципи побудови грошової системи;
- правові форми і методи регулювання відносин, пов'язаних з обігом національної та іноземної валюти;
- правила визначення валютних курсів;
- норми, що закріплюють правовий статус суб'єктів права грошового обігу, зокрема повноваження Національного банку України з емісії грошових знаків, правовий статус органів та агентів валютного контролю, а також правовий статус інших суб'єктів;
- види та форми фінансового контролю за обігом грошових коштів;
- відповідальність за порушення законодавства України про порядок обігу грошових коштів.

Особлива частина права грошового обігу складається з двох інститутів: інституту грошового обігу у звичному значенні цього слова й інституту валютного регулювання.

У свою чергу, перший із названих інститутів поділяється на два підінститути: підінститут готівкового грошового обігу і підінститут безготівкового грошового обігу. Виділення названих правових утворень як підінститутів (а не інститутів) зумовлено тим, що підгалузь права грошового обігу фактично виникає шляхом об'єднання фінансово-правових інститутів «грошового обігу» і «валютного регулювання». Оскільки норми, які регулюють порядок готівкового грошового і безготівкового грошового обігу, входять до складу інституту «грошовий обіг», ми не бачимо сенсу в тому, щоб виділяти їх як самостійні інститути права грошового обігу.

Підінститут готівкового грошового обігу включає в себе норми, що регулюють суспільні відносини, які складаються в ході емісії готівкових грошових знаків (банкнот і монет), їх обігу та вилучення з обігу.

Підінститут безготівкового грошового обігу утворюють фінансово-правові норми, що регулюють порядок випуску в обіг безготівкових грошових коштів, а також правила здійснення безготівкових розрахунків і їхні форми.

Інститут валютного регулювання включає в себе норми, що визначають валютний режим, порядок здійснення валютних операцій і валютний контроль.

Ще однією умовою виділення підгалузі є наявність сформованої нормативно-правової бази, яка виступає основою правового регулювання суспільних відносин, що належать до предмету цієї підгалузі.

Основи правового регулювання грошового обігу закладаються Конституцією України. Так, норми Конституції України встановлюють найменування грошової одиниці України і покладають обов'язок із її захисту на Національний банк України. Так, відповідно до ст. 99 Конституції України грошовою одиницею України є гривня. Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави – Національного банку України.

Крім того, Конституція України покладає обов'язок щодо забезпечення проведення в Україні єдиної грошово-кредитної політики також на Національний банк України. Відповідно до ст. 100 Конституції України Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

На підставі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Норми міжнародних договорів мають пріоритет перед законами України. У зв'язку з цим загально-визнані принципи та норми міжнародного права і міжнародні договори України також визнаються джерелом права грошового обігу. У цій групі необхідно виділити угоди Міжнародного Валютного Фонду, прийняті на міжнародній валютно-фінансовій конференції Організації Об'єднаних Націй у Бреттон-Вудсі, штат Нью-Гемпшир (США), 22 липня 1944 р. Статті угоди містять основні принципи побудови міжнародної валютно-фінансової системи, а також ряд зобов'язань, які взяли на себе держави-члени стосовно свого валютного режиму. Україна також є членом Міжнародного Валютного Фонду.

До цієї ж групи джерел належать і інші міжнародні договори України, прикладом яких може служити Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, ратифікована Верховною Радою України 12 лютого 2002 р., на підставі якої Україна взяла на себе обов'язок із виявлення і відстеження фізичного розміщення готівкових коштів через свій кордон із метою виявлення джерел фінансування міжнародного тероризму.

Важливе значення в регулюванні грошового обігу мають норми законів України. Так, одним з основних нормативно-правових актів у цій сфері є Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. № 679-XIV, який визначає повноваження Національного банку України з емісії готівки, організації готівкового грошового обігу, встановлення правил проведення розрахунків, а також повноваження з проведення грошово-кредитної політики. Ще одним важливим джерелом регулювання відносин у сфері грошового обігу є Закон України «Про валюту і валютні операції» від 21 червня 2018 р. № 2473-VIII, який визначає правові засади здійснення валютних операцій, валютного регулювання та валютного нагляду, права й обов'язки суб'єктів валютних операцій і уповноважених установ і встановлює відповідальність за порушення ними валютного законодавства.

Крім того, організація готівкового грошового обігу відбувається на підставі норм таких законів України, наприклад, Цивільного кодексу України, «Про банки і банківську діяльність», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», а також на підставі інших законів.

Особливе місце у правовому регулюванні грошового обігу займають нормативні акти Національного банку України, наприклад, постанова правління Національного банку «Про затвердження Інструкції про ведення касових операцій банками в Україні» від 25 вересня 2018 р. № 103.

Oleh Radchenko. Money circulation law as a branch of financial law

The author notes in the article that the legal regulation of the circulation of national and foreign currency should be carried out within financial law.

Money circulation law, acting as a sub-branch of financial law, is a set of financial and legal norms governing social relations formed in the course of financial activities of the state, which focus on the systematic organization of cash and non-cash money flow in national or foreign currency.

Money circulation law, along with budgetary and tax law, should become the basis of the whole branch of financial law because it is money circulation that makes any economic relations real, launches the financial system of the state (including the budget system) and ensures the welfare of economic entities and people.

The role of money circulation law in the system of financial law is similar to the role of blood vessels in the human body: just as blood vessels facilitate the blood motion, the rules of money circulation form the ground

Виходячи з усього перерахованого вище, можна з упевненістю констатувати, що в Україні сформувався необхідний масив нормативно-правових актів, що дозволяє виділити право грошового обігу як самостійну підгалузь фінансового права. Безперечно, система джерел права грошового обігу ще значною мірою розрізнена і неоднорідна, що зумовлено входженням в неї актів різної юридичної сили. У цьому відношенні право грошового обігу програє таким кодифікованим підгалузям фінансового права, як бюджетне та податкове право. Тим часом і в зазначених правових утвореннях досить довго існувала подібна проблема. Так, можна лише відзначити, що ще до 2010 р. не існувало єдиного Податкового кодексу України, а правове регулювання податків здійснювалося окремими законами України. На наш погляд, у зв'язку з цим може бути поставлено питання про систематизацію нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, які належать до предмету права грошового обігу. Як би там не було, процес формування необхідної нормативно-правової бази права грошового обігу вже пройшов стадію становлення, що дозволяє говорити про це правове утворення як про самостійну підгалузь фінансового права.

Висновки.

Право грошового обігу, виступаючи як підгалузь фінансового права, становить сукупність фінансово-правових норм, що регулюють суспільні відносини, які складаються в ході фінансової діяльності держави, спрямованої на планомірну організацію процесу руху грошових коштів у готівковій і безготівковій формі, виражених у національній або іноземній валюті.

Список використаних джерел:

1. Орлюк О.П. Фінансове право. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 808 с.
2. Финансовое право : учебник / отв. ред. Н.И. Химичева. Москва : Норма, 2008. 768 с.

for the movement of money between different centralized and decentralized funds. Money circulation law creates channels through which money is transferred and fixes the order of their movement.

The subject of legal regulation of institutions of money circulation and currency regulation is public relations related to the circulation of money, which act in the form of the national currency of Ukraine in one instance and in the form of foreign currency in another instance.

The General part of monetary circulation law includes the rules which determine:

– such basic concepts as: “money”, “currency”, “monetary system”, “monetary-and-credit” and “currency policy” and others;

– the principles of building a monetary system;

– legal forms and methods of the regulation of relations related to the circulation of national and foreign currency;

– rules for determining exchange rates;

– norms which establish the legal status of the subjects of monetary circulation law, in particular, the powers of the National Bank of Ukraine on the issuance of banknotes, the legal status of bodies and agents of currency control, as well as the legal status of other entities;

– types and forms of financial control over the circulation of funds;

– liability for violation of the legislation of Ukraine on the procedure for circulation of funds.

A special part of money circulation law consists of two institutions: the institution of money circulation in the conventional sense of the word and the institution of currency regulation.

Key words: monetary circulation, monetary system, monetary funds, foreign currency, national currency, cash settlements, non-cash settlements, issue, monetary policy.